

Veturliði G. Óskarsson

Um þýska forskeytið *an-* og stutta viðdvöl þess í íslensku

1 Inngangur

Norræn mál hafa öldum saman þegið orð og áhrif úr þýsku.¹ Veldi Hansakaupmanna hófst á 12. öld og um fjögurra alda skeið réðu þeir miklum hluta verslunar og viðskipta í Norður-Evrópu. Þeir báru með sér fjölmargar nýjungar, vörur, siði og menningaráhrif, og áhrif tungu þeirra, miðlágþýsku, á tungumál þeirra þjóða sem þeir umgengust voru í mörgum tilfellum afar mikil, einkum á orðaforðann. Löngum bárust einnig orð af latneskum eða öðrum uppruna þessa leið inn í norræn mál. Miðlágþýsk áhrif á norræn mál stóðu allt fram á 16. öld og voru skiljanlega mest á meginlandsmálin norsku, dönsku og sænsku, enda komu kaupmennirnir þýsku sér vel fyrir í þessum löndum og réðu þar svo að segja allri millilandaverslun um nokkurra alda skeið. Á 16. öld fór smám saman að draga úr áhrifum miðlágþýskunnar með dvínandi völdum Hansakaupmannanna og við tóku háþýsk áhrif.²

¹Ég þakka Orðabók Háskólans fyrir afnot af gögnum og skráum og starfsfólki fyrir ýmsa aðstoð.

²Um veldi Hansakaupmanna má lesa mjög víða; gott yfirlit er að finna hjá Dollinger (1981) og yfirlit um lágþýsku t.d. hjá Krogmann (1970). Um áhrif miðlágþýsku á norræn mál má t.d. lesa í ýmsum greinum hjá Jahr (2000); um háþýsk áhrif sem beint framhald hinna miðlágþýsku, sjá Braunmüller (2000).

Meðal orða sem tekin voru upp í norræn mál voru fjölmörg forskeytt og viðskeytt orð. Frumnorræna hafði haft yfir að ráða ýms-um aðskeytum til orðmyndunar en með tímanum hurfu mörg þeirra (Seip 1934:29–30; Haugen 1976:159, 221). Meðal annars misstu norræn mál forskeytin **be-* og **ga-* (leifar hins síðara eru varðveittar í fáeinum orðum eins og *glíkr* og *granni*). Þau héldust hins vegar betur í vesturgermönsku. Forskeyti voru því heldur færri í norrænu en í vesturgermönskum málum og virkni þeirra nokkuð takmörkuð (Seip s.st.; Haugen 1976:381). Hið sama á að nokkru leyti við um norræn viðskeyti. Smám saman urðu mörg aðskeytin, sem tökuorðunum fylgdu, virk í orðmyndun í viðtökumálunum og er víst að aðskeytafátækt norrænna mála auðveldaði hinum þýsku leið sína inn í viðtökumálin. Nokkur helstu miðlágþýsku forskeytin voru *an-*, *be-*, *bi-*/*bī-*, *vor-*, *over-*, *um-* og *unt-* sem í norsku, dönsku og sænsku urðu *an-*, *be-*, *bi-*, *for(e)-*/*för-*, *over-/över-*, *om-* og *und-/unn-*. Af viðskeytum (eða endingum sem fengu hlutverk viðskeyta í norrænum málum) má nefna *-achtich*, *-ent*, *-bār*, *-heit*/*-hēt*, *-heftich*, *-inne*/*-in*, *-isch*, *-līk*, *-schap*. Sömu eða sambærileg aðskeyti er að finna í háþýsku og orð af þessi tagi héldu áfram að berast inn í norræn mál eftir siðaskipti; er oft erfitt að greina á milli eldri og yngri áhrifanna.³ Í sumum tilfellum féllu þessi aðskeyti að einhverju leyti saman við norræn aðskeyti sem fyrir voru (*-līk*, sbr. físl. *-leg*, *-lig*, *-līk*; *-schap*, sbr. físl. *-skap*; *vor-*, sbr. físl. *for-*).

Sum þeirra aðskeyta sem eru af þýskum uppruna eru enn virk í viðtökumálunum, svo sem (da., no., sæ.) *-aktig*/*-agtig*, *-bar*, *-hed*/*-het*, *om-*, *over-/över-*, en önnur eru ekki lengur virk eða virkni þeirra hefur minnkað mikið, t.d. *an-*, *be-/bi-*, *for(e)-/för-* og *und-/unn-*.

Mun færri þýskættuð tökuorð bárust inn í íslensku í tímans rás en í frændmálin á meginlandinu. Öfugt við frændmálin bárust orðin ekki beint inn í íslensku úr lágþýsku eða háþýsku heldur í gegnum norsku talsvert fram á 15. öld og síðan mestmegnis um dönsku.⁴ Og öfugt við hin málin má segja að „miðlágþýsk“ áhrif á íslensku hafi staðið mun

³Guðrún Kvaran (2000:175) tekur nokkur dæmi um mun á miðlágþýskum og háþýskum forskeytum með hliðsjón af ritum Westergård-Nielsens (1946) og Jóns Helgasonar (1929).

⁴Þýskættuð tökuorð í íslenskum prentuðum ritum 16. aldar eru reyndar flest úr miðlágþýsku og sum þeirra hafa borist inn úr þýðingum án danskra milliliða; t.d. kann Oddur Gottskálksson að hafa nýtt sér lágþýska þýðingu á biblíu Lúthers, auk hinnar háþýsku útgáfu (og annarra verka), þegar hann sneri Nýja testamentinu á íslensku (Jón Helgason 1929:179–180; Westergård-Nielsen 1946:lxiv, lxxvii).

lengur yfir því að gömul orð af miðlágþýskum rótum héldu áfram að berast inn um dönsku í íslensku allt fram á 20. öld.

Í því sem hér fer á eftir verður grennslast fyrir um það hvort, og þá í hversu ríkum mæli og á hvaða tímabili, orð með forskeytinu *an-* bárust inn í íslensku, og hugað að afdrifum þeirra.

2 Forskeytið *an-* og orð með því í íslensku

Forskeytið *an-* í vesturgermönskum málum er að uppruna sagnafor-skeyti með margvíslegt hlutverk og hefur sömu orðsifjar og forsetningin *á* í íslensku. Danska, norska og sænska tóku upp fjölmörg orð með þessu forskeyti í aldanna rás. Það telst ekki vera meðal þeirra sem urðu sérlega virk og má í flestum tilfellum telja orð með því vera eiginleg tökuorð fremur en að þau séu mynduð í norrænum málum. Orðin bárust hægt og sígandi inn í dönsku allt frá lokum 14. aldar en fjölgar mjög eftir 1500 (Skautrup 1947:83, 234; 1953:352); í orðabók Kalkars yfir eldri dönsku (1300–1700) eru yfir 100 slík orð, flest úr ritum frá 16.–18. öld. Í orðabók Söderwalls yfir sænsku fram til um 1525 eru ein 15 *an*-orð og eru nokkur dæmi þar frá því fyrir 1500. Í skjali frá síðasta fjórðungi 15. aldar kemur fyrir orðið *anskötning* ‘umsjón, ábyrgð’, myndað af *an-* og sænska orðinu *sköta* (Moberg 1989:214–215).

Í íslenskum ritum fyrir 1500 virðast ekki koma fyrir orð með þessu forskeyti (ONP; Veturlíði Óskarsson 2003) né í prentuðum ritum 16. aldar (Jón Helgason 1929, sbr. <http://www.lexis.hi.is/ordlyklar/ntodds/nto.htm>; Westergård-Nielsen 1946). Við upphaf 17. aldar taka orð af þessum toga að berast inn í íslensku og í söfnum Orðabókar Háskólans (OH) er að finna tæplega 60 slík orð eða orðmyndir. Nokkur orðin eru samsetningar og mismunandi orðstofnar eru alls tæplega 40. Sagnir eru um 20, nafnorð 33 og lýsingarorð eru fjögur. Skráð dæmi í Ritmálssafni OH (RM, í gagnagrunninum <http://lexis.hi.is>) eru alls um 250 og fáein að auki er að finna í nokkrum sérsöfnum OH. Í Talmálssafni OH eru dæmi um sex orð frá árunum 1958–1979, öll hin sömu og í RM:⁵

⁵Eitt orð er að auki í Talmálssafni en það er sögnin *anventura* sem kemur fyrir í stöku merktri Eyjólfri Stefánssyni frá Dröngum: „Repentera klerkur kann / kænn með vizkuhóti, / enn ég sjálfur aftur vann / *anventura* á móti“, og á einum öðrum seðli, með athugasemdinni „bera á móti, mótmæla e-u (sjaldg.)“. Óvist er um uppruna þessa orðs en hugsanlegur er skyldleiki við lat. *vetō* ‘banna’ (nh. *vetere*) og

- (1) *anleiðing* 'íhugun, athugun' („taka til anleiðingar“) 3, *anmæla* 'ákæra' 1, *anstalt* hk. 1, *anstaltir* kv.ft. 'læti' (um krakka) 6, 'erfiðleikar' 1, *antaka* 'taka við, taka gilt' 1, *antigna* 'hrósa' 2, 'bölva, lasta' 3

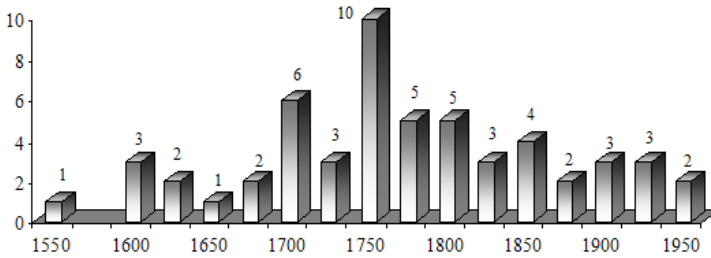
Leit í nokkrum ritum hefur aðeins leitt í ljós eitt orð sem ekki er í söfn-um OH, dönsku orðmyndina *anseelse*, en fáein eldri dæmi hafa fundist svo og ein orðmynd sem ekki er hjá OH, *anmerkning* (um 1750) – RM hefur *anmerking*.

Einungis tvö orð af þessum toga er að finna í íslenskum nútíma-málsorðabókum: *anstaltir* kv.ft. í Blöndalsorðabók (merkt með spurn-ingarmerki sem vont mál) og *antigna* so. í sömu bók; hið síðara einnig í *Íslenskri orðabók* (1., 2. og 3. útg.) og *Íslenskri orðsifjabók* Ásgeirs Blöndals Magnússonar (1989). Þess má geta til fróðleiks að í nýlegum fær-eyiskum orðabókum eru aðeins talin þrjú *an*-orð: *annám* 'tak', *annáma* 'taka' (*Föroyisk orðabók* 1998, hið síðara merkt sjaldgæft) og *anfall* 'kast' (*Donsk-föroyisk orðabók* 1995, skýring á da. *anfald*), en í færeysku talmáli eru nokkur í viðbót, a.m.k. þessi: *anbefala*, *anfektlsi*, *anføra*, *anganga*, *angrípa*, *anle(i)dningur*, *anmelda*, *anspora*, *ansøkja* (Simonsen 2002:80, 87).

Til eru í íslensku orð sem hefjast á *á*- og má rekja til baka til þýsks *an-*, t.d. *áklaga* so. (1540, RM) og *áklögun* kv. (1495, ONP) sem eiga vafalítið rætur að rekja til mlþ. *anklagen*, *anklage*, gegnum dönsku eða norsku. Í miðnorsku kemur fyrir orðmyndin *áklagan* (1471, DN 11:199) og í fornsænsku *aklagan* (1439, Söderwall 1884–1918), lagaðar eftir miðlægþýskum hliðstæðum, en lágþýsk mynd nafnorðsins kemur fyrir í dönsku á fyrsta fjórðungi 16. aldar, *anclage* (1522, Kalkar 1881–1918), sem bendir til þess að um þær mundir hafi orðið verið tekið þar upp á ný, og þá í heild sinni. – Að þessu sinni verður ekki grennslast fyrir um orð af þessu tagi í íslensku.

Yfirlit um *an*-orð í íslensku eftir tímabilum má sjá á mynd 1 og í töflu 1.

að orðið sé myndað með hliðsjón af *repentera* < *repetere* (með *n*-innskoti). (Ég þakka Gunnlaugi Ingólfssyni fyrir þessa ábendingu.)

Mynd 1. Fjöldi nýrra orða með forskeytinu an- eftir tímabilum.

Elst er stakorð um miðja 16. öld (*annáma*) og eru síðan ekki dæmi um ný an-orð fyrr en snemma á 17. öld. Upp frá því tekur orðum að fjölga. OH hefur dæmi um átta orð(myndir) sem fyrst koma fyrir á þeirri öld en mest fjölgar orðum á 18. öld, að því er virðist, en frá þeirri öld eru dæmi um 24 ný orð. Hugsanlegt er að munur á fjölda nýrra an-orða á 17. öld og þeirri 18. í RM endurspeglir að einhverju leyti mun á umfangi varðveittra heimilda frá þessum öldum. Um það verður þó ekki sagt neitt með vissu að sinni. Á 19. öld bætast við 14 orð(myndir) og átta koma fyrst fyrir á 20. öld, tvö yngstu orðin eru úr skáldsögum frá því um miðja öldina (Þórleifur Bjarnason: *Trölllið sagði*, 1958; Guðmundur G. Hagalín: *Konungurinn á Kálfskinni*, 1945).

Í töflu 1 eru tilfærð elstu kunn dæmi um hvert orð ásamt hliðstæðum í dönsku og þýsku, svo og notkunardæmi. Í flestum tilfellum eru hliðstæður teknar upp úr danskri orðsifjabók Nielsens (1989) en þegar hana þrýtur er leitað í aðrar orðabækur eftir þörfum, einkum ODS, Kalkar (1881–1918) og Schiller og Lübben (1875–1881). Látið er nægja að geta um miðlágþýskt dæmi, sé það kunnugt, en oftast er sambærilegt orð að finna í háþýsku. Ártöl eru nálganir og er nánari upplýsingar að finna í RM; örfá eldri dæmi hafa komið í ljós og er aldur þá skráður með hliðsjón af þeim. Heimildaskammstafanir við dæmi úr RM eru hinar sömu og þar eru notaðar. Örfá dæmi eru sótt í aðrar heimildir en í RM.

Tafla 1. Elstu dæmi um orð og orðmyndir með forskeytinu an- í íslensku

Um 1550:

- *annáma* (*annamma*) so. 'taka við; tileinka sér' (da. *annamme*; mlþ. *annāmen*), elsta dæmið er formúlan *taka, annáma og undfanga* DI XI, 183 (da. *tage, annamme og undfange*, mlþ. *annāmen, untoan / untvangen*)

Um 1600:

- *anslag* hk., *anslagur* kk. ‘ráðagerð, ráðabrugg’ (da. *anslag*; mlp. *anslach*): „Þa er það þo ecki hans [þ.e. djöfulsins] eiginlega rietta Anslag“ SummSp Mm, IIv
- *anmæli* hk. ‘umtal’, *leggja e-ð í anmæli*: „og því er það síðan í anmæli lagt: „að aungvir hafa gjafmildari verið enn Danir““ *Íslandske Annaler*, 439; uppruni orðsins er ekki fullljós en tengsl við da. *anmelde* < þý. *anmelden*, m.a. í merkingunni ‘gera kunnugt; umtala’, eru sennileg (fremur en við *anmálsemi*, sjá nmgr. 8)

Um 1625:

- *ansjá* so. 1) ‘telja, álíta’, 2) ‘refsa’ (da. *anse*; mlp. *ansēn*): 1) „að hans kongleg May^{tt} hafi fyrir gott anséð“ Tyrk, 448 (1638); 2) „vonar það hann (Jón) muni ansjást öðrum til viðvörunar“ Alþb X, 123 (1713)
- *antigna* so. 1) ‘biðja bölbæna, lasta’, 2) ‘lofa ákaflega’ (da. *antegne* ‘geta um e-ð e-m til lofs eða lasts’; mlp. *antek(en)en*): 1) „vita ecke huørsu jlla þeir skule antigna Christo“ Hamm-Krossg O, VIIr (1618); 2) „hvern Hann [...] elskade, og fram- ar flestum antignade“ SvSJJ, 6 (1769)

Um 1650:

- *anhang* hk. ‘hjálpamaður, fylgdarlið’ (í neikv. merk.) (da. *anhang*; mlp. *anhang*): „Mun ekki Halldóra [...] mest hafa haft fyrir því verki með hennar anhangi?“ JMPísl, 160

Um 1675:

- *angefa* so. ‘gefa upp; segja frá’ (da. *angive*; mlp. *angeven*): „hvert góz í Snæfellssýslu sé angefið og afbetalað“ Alþb VIII, 158 (1687)
- *antasta* so. ‘handtaka’ (da. *antaste*; mlp. *antasten*): „er óskað, að sagðar persónur séu antastaðar og undir frekara rannsak fluttar til Bessastaða“ Alþb VII, 212 (1671)

Um 1700:

- *angá/anganga* so. ‘varða’ (da. *angå*; mlp. *angān*): „so vítt som þennann dómsins post angeingur“ ÁMPPriv, 555
- *angefning* ‘það að gefa upp; kæra’ (da. *angivning* < *angive*; mlp. *angeven*): „að veleðla herra amtmaðurinn vildi ei framvegis hérnefnds Tómasar angefningar upp á þeirra dóma meðtaka“ Alþb VIII, 258 (1689)

- *angefningarpóstur* kk. 'ákæruatriði': „tóku biskupinn [...] og landfógetinn [...] próf og rannsak um angefningarpósta þá“ Ann II, 269
- *anpartur* kk. 'hlutur (í e-u)' (da. *anpart*; mlp. *anpart*): „jeg biode honum at leisa inn þeirra anpart“ ÁMTorf, 105
- *anleiðing* kv. 'tilefni, ástæða' (da. *anled(n)ing* < *anlede* († ODS); þý. *anleiten*, *Anleitung*): „beidest þo fullkomlega fyrer rettenn frammlegged / þá siälffz herra biskupsenz anleiding sem lóglega umm þujlýka inviklan hliöde“ Bps AIII 2, 270 (1693)
- *anvenda* so. 'snúa, venda; nota' (da. *anvende*; þý. *anwenden*): „ad oss veiter ecke af ad anvenda sierhvöriu augnablike vorra Lijfstunda þvi til fillingar“ BÞorlApp A, IIr

Um 1725:

- *anbefala* so. 'mæla með' (da. *anbefale*; þý. *anbefehlen*): „befalaði hans kóngl. majest biskupinum Jóni Árnasyni að troða í þá anbeföluðu Appollonio Svartzkopfs eftirmaalssags comn-issivn“ JHBisk I, 396
- *anleggja* so. 'leggja fram (ákæru)' (da. *anlægge*; mlp. *anleggen*): „eftir það hann hafði [...] með mikilli frægð sína tíð til stúðeringa anlagt“ Jóhann Þórðarson 1720, 44
- *antaka* so. 'taka við, taka á móti' (da. *antage*, myndað eftir (m)lp. *annemen*, þý. *annehmen*): „hitt annat, sem hann vill færa kyrkiunne til skulldar, kann ei ad antakast“ Bps AII 17, 926 (1733)

Um 1750:

- *anbetriúa* so. 'treysta e-m fyrir e-u' (da. *anbetro*; þý. *anvertrauen*): „utan sinnar eigenn Anbetrwadrar Syslu“ Alþb 1758, C 2v
- *anfæra* so. 'færa inn, tilgreina' (da. *anføre*; þý. *anführen*): „Ut-gifft kyrkiunar fra 1751 er effter somu Reikningum her ä möt anfærd“ Bps BIII 17, 63 (1757)
- *anordning* kv. 'tilskipun, fyrirskipun' (da. *anordning* < *anordne*; þý. *Anordenung*): „effter Anordningu 1747“ Bps AII 19 III, 139 (1752)
- *anskaffelsi* hk. 'öflun, útvegum' (da. *anskaffelse* < *anskaffe*; þý. *anschaffen*): „graftoola vidhalld og anskaffelse“ Bps BIII 17, 249 (1760)

- *anstalt* kv., *anstaltir* kv.ft.⁶ 1) ‘viðbúnaður, umstang’, 2) ‘læti, gauragangur’ (da. *anstalt*; þý. *Anstalt*): 1) „giðrer nu Proprietarius strax þá Anstalt [...] ad bok þesse komest i gott stand“ Bps BIII 17, 234 (1760); 2) „því ef þessar anstaltir skyldu kenna þér að sjá einhverja ögn að þér“ MJLeik, 329
- *ansögning* kv. ‘umsókn’ (da. *ansøgning* < *ansøge*; mlp. *ansöken*): „Hvar firer einnig Min underdanigasta ansögning Hier innleggst“ *Bréf Gunnars Pálssonar* I, 27 (1753)
- *antakanlegur* lo. ‘fullnægjandi, viðunandi’ (da. *antagelig* < *antage*; sjá *antaka*, um 1725): „hefir [...] ecki viljad frambjóða antakanlega borgun“ ActYfir 1750, 11
- *antekning* kv. ‘viðtaka’ (da. *antagning* († ODS) < *antage*; sjá *antaka*, um 1725): „um hvað Magnúsar Guðmundssonar antekningu til information [...] áhrærir“ TBókm XI, 193 (1760)
- *anvending* kv. ‘notkun’ (da. *anvende*, *anvendelse*, sbr. sæ. *användning*; þý. *anwenden*): „Giðfina Medtekur Profasturinn Med Þacklæte [...] Enn hennar Anvending Jnnstiller hann til Ædre YferVallda Gott befindende“ K VIII A1, 280 (1770)
- *anvísning* kv. ‘tilvísun, ábending; ávísun’ (da. *anvisning* < *anvise*; mlp. *anwisen*): „effter kyrkiu bokarenar Anvisning“ Bps AII 20, 11 (1755)

Um 1775:

- *angefari* kk. ‘uppljóstrari’ (da. *angiver* < *angive*; mlp. *angeven*): „sektir [...] skulu skiptast jafmt á milli angefarans og fá-tækra“ Lovs IV, 230 (1776)
- *anledning* kv. (sjá *anleiðing*, um 1700): „í anledning af þeim seinustu harðindum“ Blanda VIII, 34 (1785)⁷
- *anmerkning* kv. ‘athugasemd’ (da. *anmærkning* < *anmærke*; þý. *anmerken*): „ad giðra þar [þ.e. í bók] nockrar anmerkningar“ *Bréf Gunnars Pálssonar* I, 208 (1768)
- *anmóða* so. ‘fara e-s á leit, biðja’ (da. *anmode*; mlp. *anmōden*): „anmodast þvi Proprietarius ad tilhalda Soknar bændum ad láta hann [þ.e. kirkjugarð] Vera fullgiordann og gildann Jnnann 2^{ia} ára“ Bps BIII 17, 453 (1781)

⁶RM hefur eitt dæmi um *anstalt* í hk. (IndrIndrDagur, 20, 1946).

⁷Dæmið er úr bréfi frá Jóni Eiríkssyni konferenzráði til Árna Þórarinssonar biskups en Jón hafði þá dvalist í Noregi og Danmörku frá 17 ára aldri og var kominn undir sextugt þegar hann skrifar bréfið sem er mjög dönskuskotið.

- *anskaffa* so. 'útvega' (da. *anskaffe*; þý. *anschaffen*): „Kyrkiu bó kenn er á Enda, og á ein önnur afftur ad anskaffast“ Bps AII 23, 234 (1781)

Um 1800:

- *anstand* hk. 'frestun málareksturs' (da. *anstand*; mlp. *anstand*): „Løgmadur [. . .] begierir og fær Anstand til morguns“ Act-Yfirr 1792, 8
- *anstendugur* lo. 'sómasamlegur' (um kirkjugrip) (da. *anstændig*; þý. *anstendich*): „Nír Sylfur-kaleikur med Patínu af sama rett anstændugur“ Bps BIII 17, 543 (1791)
- *ansækja* so. 'sækja um' (da. *ansøge*; mlp. *ansöken*): „hvar fyrir ég nú auðmjúkast ansæki, að mér fyrir hverja reisu mætti tilstandast 64 sk.“ SögupLandp II, 21 (1792)
- *anvísa* so. 'vísa á (þ.e. skrifa ávísun upp á)' (da. *anvise*; mlp. *anwīsen*): „Andvirðið anvísaði eg upp á mín tilkomandi laun, en tók sumt til láns“ GVídBr, 205
- *anvísing* kv., sbr. *anvísning*, 1750 (da. *anvísning* < *anvise*; mlp. *anwīsen*): „effter anvísing Prestsins og diáknans“ Bps BIII 17, 480 (1790)

Um 1825:

- *andtigna* so. (sjá *antigna*, um 1625): 1) „Eins og Gydíngar andtignudu þá óumskornu Heidíngia, sem sauruga, so forsmádu þessir aptur á mót hina, sem þíód miög hiátrúarfulla“ LeiðNT I, 169; 2) „er hönum þarí mest andtignað fyrir framför i guðfræði“ SvPJEir, 22
- *anklaga* so. 'kvarta, klaga' (da. *anklage*; mlp. *anklagen*): „ég verð að anklaga fyrir yður með heyin, sem burthriftsuð hafa verið úr garði mínum“ Blanda VII, 259 (1829)
- *anmerkja* so. 'gera athugasemd við' (da. *anmærke*; þý. *anmerken*): „þá anmerkir Gísli Ásmundsson í Nesi, að nefndri jörð tilheyri yzti og neðsti hólminn“ ArnSigEÁsm III, 195 (1818)

Um 1850:

- *anmerking* kv. 'athugasemd' (da. *anmærke*; þý. *anmerken*): „viðbætti eg þessum fáu anmerkingum“ Safn IV, 261 (1845)

- *anstæður* lo. ‘hneykslanlegur’ (da. *anstødelig*; myndað af da. *støde* (ísl. *steyta*) og þý. *an-*): „anstödelig; kerling sú hefur leingi anstæð verið“ Sch (seðlasafn)
- *antegnelse* kv. ‘athugasemd, ummæli’ (da. *antegnelse* < *antegne*; þý. *anzeichnen*): „Antegnelser og vanþökk hef eg fengid“ Sonurgull, 203 (1854)
- *antegnelsspóstur* kk. ‘athugasemdagrein’: „ýmislegt á ég eftir, sem mér sýnist minna liggja á svo sem antegnelsspósta besvarelse“ Ársrísf 1968, 142 (1843)

Um 1875:

- *anbefalning* kv. ‘meðmæli’ (da. *anbefaling*, *anbefalning* († ODS) < *anbefale*; þý. *anbefehlen*): „Eg lét Goos gefa mér anbefaling“ JGuðnSkTh I, 82 (1884)
- *anlegg* hk. ‘verstöðvarbygging(ar), mannvirki í verstöð’ (da. *anlæg*; sbr. þý. *Anlag*, mhp. *anläge*; sjá *anleggja*, um 1725): „ómögulegt var að halda þessari reglu nema í aðalkaupstöðum, en ekki á þeim svokölluðu „anleggjum““ Víkv 1874, 70

Um 1900:

- *anleggshús* hk. ‘verstöðvarbygging’ (sjá hér ofar): „Þegar komið var undir miðgóu, var von á að inntökumennirnir kæmu suður á „anleggshúsin“, sem þeir lágu við í ár eftir ár“ Amma, 299
- *anmelda* so. ‘ritdæma’ (da. *anmelde*; þý. *anmelden*): „Þú vilt náttúrlega ekki vinna til að senda mér exemplar af Páli Vídalín til þess að eg anmeldi hann í Stefni, [...]?“ Margtsend, 263 (1898)
- *anretningsborð* hk. ‘framreiðsluborð’ (da. *anrette*; mhp., þý. *anrichten*): „Borð alls konar smá og stór af öllum gerðum, þ. á. m. Anretningsborð“ Ísaf 1904, 88

Um 1925:

- *anleiðning* kv. (sjá *anleiðing*, um 1700, *anleðning*, um 1775): „og [Kristrún gamla] reyndi að taka sér það til anleiðningar“ GHagalKH, 180
- *anretterborð* hk. (sjá *anretningsborð*, um 1900): „anretterborð með kaffistelli“ Skírn 1928

- *anstands dama* kv. ‘kona sem gætir velsæmis ungrar stúlku’ (da. *andstandsdame* < *anstå* ‘hæfa, sæma’; mlþ. *anstan* ‘hæfa, sæma’): „fólk, sem sæi okkur saman, myndi álykta, [...] að ég væri að ganga með kærustunni og Petrea væri *anstands dama*, til að hafa umsjón með, að skírlífi væri borgið“ SvBEG-Ferð II, 823

Um 1950:

- *anstalta* so. ‘sinna verkum, hafa viðbúnað’ (da. *anstalte*; sjá *anstalt*, um 1750): „Hún vill helst alltaf vera eitthvað að *anstalta* úti við“ ÞórlBTröllið, 76
- *anstíga* so. „koma *anstígandi*“ ‘koma askvaðandi’ (da. *komme anstigende*; þý. *ansteigen*): „þessar falssaklausu hænur, sem leggja reyndar á rás, þegar tignin og skartið og mátturinn koma *anstígandi*“ GHagalKon, 104

Tiltölulega auðvelt er að finna fleiri dæmi um sum orðin, t.d. í bréfasöfnum og annálum síðari alda, en sem fyrr segir er *anseelse* eina nýja orðið fyrir utan þau sem hér voru talin sem fannst í ritum sem skoðuð voru af þessu tilefni.⁸

Þegar skráðum dæmum er skipt lauslega í flokka eftir textategundum sést að rúmur þriðjungur er úr opinberum skjólum af einhverju tagi og annað eins úr ýmsum fræðitextum.⁹ Um 10% eru úr bréfum. Einungis örfá dæmi eru úr kveðskap (*anslag* 17. öld, 2 dæmi; *antaka* 1841; *antigna* 17. öld, 2 dæmi) og þjóðsögum (*anstaltir* 1850, *antigna* 1925). Þetta er athyglisvert því að sum *an*-orð voru án efa alþýðumál – og nokkrir rithöfundar á 20. öld notuðu einmitt slík orð

⁸RM hefur eitt dæmi um *ansigt* frá fyrri hluta 20. aldar: „Næst þegar ég hitti hann ætla ég að vera búinn að fá mér Teleskop til að studera á honum *ansigt*“ (MagnStef-Bréf, 104, Örn Arnarson skáld). Orðið er hér trúlega notað í hálfkæringi og gamansemi. – Rétt er að nefna orðin *ansvar* ‘ábyrgð’, *ansvarsmáður*, *ansvarlegur*, *ansvarsfullur*, þar sem *an-* á sér norrænan uppruna, *and-*; en orðmyndir með *an-* eru vafalaust undir dönskum áhrifum og seinni tvö orðin má telja tökuorð úr dönsku. (Sbr. *andsvar*, *andsvarsmáður*, ONP.) – Eitt dæmi er í RM um orðið *anmálsemi* kv. ‘tal, orðsemi’ (e.t.v. ‘ýtni’): „Friðrik hafði margsinnis beðið menn þeirra að líta til festarinnar, og urðu þeir loks fyrtnir af hans *anmálsemi*“ FrEggFylg II, 126. Beinar samsvaranir í öðrum málum hafa ekki fundist; seinni hluti orðsins er ljóslega af sama toga og *málsemd* ‘þvaður, mælgí’ og fyrri hlutann ber sennilega fremur að tengja *ann-* (*önn*) en þýska forskeytinu þótt ekki sé hægt að útiloka áhrif frá tökuorðum.

⁹Til „fræðitexta“ voru talin sagnfræðileg rit, annálar, rit um ævisögulegt efni, guðfræðirit og fleira í þeim dúr.

í stílfræðilegum tilgangi og lögðu í munn alþýðufólks, eins og síðar verður rætt. Dæmafæð í þjóðsögum má kannski að hluta skýra með því að þær hafi að einhverju leyti verið lagaðar að kröfum um gott mál þegar þær voru skráðar.

Um 20% dæmanna eru svo úr skáldverkum og eru þau langflest frá 20. öld; verður vikið nánar að þeim síðar.

Við fáum þá mynd af gögnum OH að fæst *an*-orðin hafi verið algeng. Tæp 60% orða og orðmynda eru eindæmi (25 orð) eða koma einungis tvívegis fyrir þar (9 orð):

- (2) *anbefala* s.hl. 18. aldar og 1885, *anbefaling* 1884, *anbetruaður* 1758, *anganga* um 1700 og 1758, *angefari* 1776, *angefningarpóstur* um 1700 og um 1725, *anhang* um 1650, *anklaga* 1829, *anleggja* 1770 og um 1800, *anmelda* 1898, *anmerking* 1845, *anmerkja* 1818, *anmæli* um 1600 og um 1800, *anordning* 1752 og 1945, *anpartur* um 1700, *anretningsborð* 1904, *anretterborð* 1928, *anskaffa* 1781, *anskaffelsi* 1760, *anslagur* 1602, *anstalt* hk. 1946, *anstalta* 1950, *anstand* 1792 og 1826, *anstandsdama* um 1925, *anstendugur* 1791, *anstíga* 1945, *anstæður* um 1850, *ansækja* 1792, *antasta* 1671, *antegnelse* 1854, *antegnelsespóstur* 1843, *antekning* 1760, *anvending* 1760 og 1770, *anvísa* um 1800 og 1832, *anvísing* 1790

Sennilega mætti finna fleiri dæmi við nánari athugun en lág tíðni gefur samt til kynna að um fágæt orð sé að ræða.

Rétt er að nefna að sum eindæmin (þau yngstu) eru úr textum sem eru sérstakir á einhvern hátt: eina dæmið um *anmelda* er úr galsafengnu einkabréfi (1898); *anretningsborð* er úr auglýsingu í *Ísafold* 1904; dæmið um orðið *anretterborð* (1928) er úr grein Guðmundar Finnbogasonar „Hreint mál“ og tekið þar sem dæmi um hið „argvítugasta hrognamál“ (Guðmundur Finnbogason 1928:147);¹⁰ sögnin *anstalta* er úr skáldsögu (1958); *anstandsdama* er nefnd í ferðaminningum frá 3. áratug 20. aldar; *anstíga* („koma anstígandi“) er úr skáldsögu (1945); *anstæður* er af seðli úr safni Hallgríms Schevings, án tilvísunar í heimild, og óvíst hvort dæmið er úr talmáli eða ritmáli; *antegnelse* er úr

¹⁰Guðrún Kvaran (2002) ræðir efni greinar Guðmundar og getur um orðin *anrettu- borð* og *anrettuherbergi* (da. *anretterværrelse*) sem heimildarmenn Orðabókar Háskólans þekktu.

einkabréfi frá 1854 og er þar í sinni dönsku mynd („Antegnelser og vanþökk hef eg fengid“); og *antegnelsespóstur* (1854) er úr mjög dönskuskotnu bréfi. – Ofangreind dæmi þurfa ekki endilega að vera ótækar heimildir um notkun viðkomandi orða en sérstakt stílgildi sumra textanna og ungur aldur annarra getur bent til þess að ekki sé um dæmigerða orðanotkun að ræða.

Nokkur orð koma fyrir þrisvar til fimm sinnum:

- (3) *anlegg* 4, *anleggshús* 3, *anmóða* 3, *annáma* 4, *anslag* 4, *antakanlegur* 5, *anvísning* 4

Og nokkur orð eru tiltölulega algeng:

- (4) *an(d)tigna* 29, *anfæra* 10, *angefa* 17, *angefning* 18, *anle(i)ð(n)ing* 12, *ansjá* 12, *anstalt* 22, *ansögning* 8, *antaka* 38, *anvenda* 11

Að minnsta kosti þessi orð hafa verið farin að festa rætur í málinu á seinni öldum og trúlegt má telja að dæmi um ýmis hinna sjaldgæfari orða leynist í textum sem ekki hafa verið gefnir út eða orðteknir. Ólíklegt er að mörg orð hafi farið fram hjá fránum augum orðtökumanna en þó má ekki útiloka slíkt.

3 Athugun á nokkrum textum frá 17.–19. öld

Nokkrir textar frá undanförunum öldum voru athugaðir nánar fyrir þessa rannsókn og leitað dæma um *an-*orð. Slík leit er tímafrek og var látið nægja að lesa nákvæmlega eina bréfabók auk þess sem fanga var leitað í tölvutækum textum og orðaskráum orðabóka.

Þess er fyrst að geta að ekkert orð með forskeytinu *an-* er að finna í Passíusálmum Hallgríms Péturssonar (1614–1674) en þeir komu fyrst út 1666.¹¹ Sögnin *antigna* ‘lasta’ kemur hins vegar fyrir í einu af veraldlegum kvæðum hans (HPSkv II, 184).

Ekkert dæmi um orð af þessu tagi er í *Lexicon Islandicum*, orðabók Guðmundar Andréssonar (d. 1654) sem út kom 1683.

Eigi heldur er nokkurt *an-*orð að finna í postillu Jóns Vídalíns (1666–1720) sem kom út 1718–1720.¹²

¹¹Sjá <http://lexis.hi.is/ordlyklar/salmar/salmar.htm>.

¹²Ég þakka útgefendum *Vídalínspostillu* (1995) fyrir veittan aðgang að tölvutækum texta.

Í *Nucleus Latinitatis*, latneskri orðabók Jóns Árnasonar (1665–1743) frá 1738, er eitt *an*-orð notað í íslenskum skýringum hans, *anleiðing* („**Causa** ... Orsök, Anleiding, Tilefni, Tilstille“ bls. 28; „**Materia** ... Orsök, Anleiding“ bls. 159). Telja má að einhver hefð hafi verið komin á þetta orð í máli lærdómsmanna úr því að það er tvívegis notað á þennan hátt.

Í orðabók Jóns Ólafssonar úr Grunnavík (1705–1779), í handritinu AM 433 fol., er einungis að finna orðin *anstalt* og *antigna* og ekkert orð af þessu tagi er í riti hans *Hagþenki*.¹³ Í hugleiðingum sínum árið 1759 um sótt og dauða íslenskrar tungu gagnrýnir Jón notkun á erlendum orðum í íslensku og segir m.a. að til séu þeir sem ekki viti „hvad i Islensku skylldi heita **Ordit Ansögning** (*ummbeidni*, edur *Eptirleitni*); og enn sijdur **Ordit Anstalt**, sem ymist er *Undirbwnjngr*, edur *Ræða gjörð*, eptir því sem Efninu vid-hagar“ (Jón Ólafsson 1998:152) og eru þetta fyrstu merkin, mér kunn, um andóf gegn orðum af þessu tagi.

Í bréfum séra Gunnars Pálssonar (1714–1791) er nokkur *an*-orð að finna: *angefa* (Bréf I:407), *anmerkning* (208, 275), *anordning* (12), *anstalt* (163, 267, 436), *anseelse* ‘álit, virðing’ („med hðfudanseelse“, 386; da. *anseelse* < *anse*; mlþ. *ansēn*) og *ansögning* (27), en *anordning* er þar eiginlega notað sem stytting á titli reglugerðar, „Anordning om de latinske skoler på Island, 1743“.¹⁴ Séra Gunnar var skólameistari á Hólum og prestur í Hjarðarholti og hefur verið talinn með lærðustu mönnum sinnar tíðar (Bréf II:11 o.áfr.). Varðveitt bréf frá honum eru tæplega 200 talsins, rúmar 500 blaðsíður í útgáfu. Tökuorð eru mörg, bæði af dönskum og latneskum uppruna.¹⁵ Til samanburðar má geta þess að tökuorð sem hefjast á *be-* í bréfum hans eru tíu (*begeira*, *benægtelses-eiður*, *beskyldning*, *bestilla*, *bestilling*, *besværing*, *betala*, *betient*, *bevísa* og *yfirbevísa*, *bevísing* og *yfirbevísing*) og tökuorð með forskeytinu *for-* eru á milli 30 og 40. – Þess má geta að í stafsetningarkennslubók Gunnars frá árinu 1782, *Lijtid Wngt Stöfunar Barn*, eru sárafá ung tökuorð og má væntanlega skýra mikinn fjölda tökuorða og erlendra slettna í bréfun-

¹³Ég þakka útgefanda *Hagþenkis* fyrir veittan aðgang að tölvutækum texta.

¹⁴Að auki kemur orðið *anseeligt* fyrir í einu bréfa Gunnars: „Mer virdiz ej miðg anseeligt, hvorki fyrir þá ... ne mig“ (Bréf I:291); líklega er rétt að líta á það sem hreina danska glósu.

¹⁵Orð af erlendum toga eru vel yfir 1000 í bréfum hans (stök orð og samsetningar). Latínuglósur, sem margar eru beygðar að íslenskum hætti, merkir Gunnar sérstaklega (skrifar með latínuletri) en tökuorð sem hann merkir ekki á þennan hátt, og eru yngri en frá um 1500, skipta hundruðum.

um með því að slíkt tilheyrði textategundinni á þessum tíma – a.m.k. í skrifum lærðra manna.

Í riti Magnúsar Ketilssonar um stiftamtmennt og amtmenn á Íslandi 1750 til 1800, skrifað líklega 1802 (Magnús Ketilsson 1948:14), koma fyrir nokkur orð af þessu tagi, svo sem *angefa* ‘segja, gefa upp’ (44), *angefning* ‘kæra’ (25), *anleggja* (51) og *ansögning* ‘umsókn’ (31). Verkið er mjög dönskuskotið og sést það vel með því að tilfæra nokkur helstu orð af erlendum toga sem er að finna á sömu blaðsíðum og ofangreind fjögur orð:

- (5) *aldeilis, alleina, angefa, angefning, ansögning, behalda, betala, brúka, capellan, compagnie, confessionarius, dempa, direktor, erklæra, exeqvera, fríheit, fullmektugur, höndlun, innheimta, inntekt, mótpartur, ordinantía, óafgjörður, óbetalaður, privat, provision, rescript, restanc, suspendera, tilláta, útvegur*

Hugsanlegt er að Magnús sé höfundur greinar sem birtist í *Íslandske Maanedstidender* árið 1776 og ber titilinn „Kort Betænkning om et nyt Sprog paa Island“, og er ádeila á hugmyndir um að taka upp dönsku í stað íslenskrar tungu í landinu (Bréf II:185). Séra Gunnar Pálsson hefur einnig haft nokkrar áhyggjur af framtíð tungunnar sem er eitt hið „Serligasta raritet og hnoss, Sem heila Evropa hefr, og ein med Stærstu heimsins gersemum teliandi“ (Bréf I:435). Í einu bréfa sinna (Bréf I:99–111) gagnrýnir hann kveðskap og að nokkru leyti orðafar í sálmabók 1757 og Hallgrímssálmum 1759; og í bréfi frá 1784 mærir hann tunguna (Bréf II:35). Í ljósi þessa er vert að gefa því gaum að tökuorð og notkun erlendra glósna virðist ekki trufla Gunnar né Magnús. Slíkt kemur að vísu ekki á óvart; merki um málhreinsun koma tæpast fram fyrir en hjá næstu kynslóð á eftir þeim og þeir virðast ekki hafa litið svo á að upptaka tökuorða og notkun framandorða væru lýti í málinu.

Loks var leitað í dagbókum Steingríms Jónssonar (1769–1845), síðar biskups, úr ferðum hans með Hannesi Finnssyni um landið árin 1791–1795, sem varðveittar eru í handritinu Lbs. 95 8°, bl. 1r–52v. Þar koma ekki fyrir orð með forskeytinu *an-* og ung tökuorð eru þar til-
tölulega fá.

Í safni Netútgáfunnar (<http://www.snerpa.is/net/>) eru verk frá ýms-
um tímum, þar á meðal fáein 19. aldar verk. Engin orð af því tagi sem hér var leitað er að finna í tveimur smásögum Jónasar Hallgrímsson-

ar, *Grasaferð* og *Þegar drottningin á Englandi fór í orlof sitt*, né í *Sögunni af Heljar slóðarorrustu* og *Þórðar sögu Geirmundssonar* eftir Benedikt Gröndal, né í smásögum Gests Pálssonar (*Grímur kaupmaður deyr*, *Hans vöggur*, *Kærleiksheimilið*, *Skjóni*, *Uppreistin á Brekku*, *Vordraumur*) eða í smásögunni *Nýi hatturinn* eftir Stephan G. Stephansson. Engin *an-orð* er heldur að finna í *Pilti og stúlku* eftir Jón Thoroddsen (1850); hann lætur konu nokkra tala afskaplega dönskuskotið mál og notar þá t.d. *befatta*, *bestemt* og *begrípa* en engin *an-orð*. Í *Manni og konu* (1876) kemur fyrir lo. *anstendugur* í texta sem á að vera tilvitnun í gamla biskupsvísitasúgjörð (í þeim texta er einnig sögnin *bepéna*; önnur *be-orð* í skáldsögunni eru *betala* tvisvar, *begríba*, *behalda*, *bepenkja*, *velbepéntur*, einu sinni hvert) og tvisvar sinnum orðalagið *e-ð kemur an upp á* („Það kemur allt an uppá, hvern veginn maður fer“, „þar kemur an upp á“) sem líklega er dregið af da. *komme an på*. Önnur *an-orð* er þar ekki að finna. Í báðum skáldverkum Jóns er allmikið um dönsk tökuorð í samtölum.

Þessi takmarkaða athugun á nokkrum textum frá 17.–19. öld bendir ekki til þess að *an-orð* hafi verið algeng þá og styrkir, ef eitthvað er, þá mynd sem RM gefur.¹⁶

4 *an-orð* í 20. aldar máli

Af því sem hér er komið fram má ætla að *an-orð* í íslensku hafi í tímans rás ekki verið umtalsvert fleiri en þau u.þ.b. 60 sem hér hafa verið nefnd til sögunnar. Mörg orðanna voru fágæt en um 15–20% þeirra hafa verið tiltölulega algeng og sum hver voru notuð í málinu um 2ja til 3ja alda skeið. Í upphafi 2. kafla kom fram að einungis tvö orð af þessum toga sé að finna í íslenskum nútímamálsorðabókum: *anstaltir* kv.ft. og sögnina *antigna*.

Lítill vafi leikur á því að þessi orð hafa einkum tínt tölunni í málhrensun 19. aldar og lágu þau vel við höggi enda auðþekkt. Þau virðast hverfa að mestu úr ritmáli þegar dregur að lokum 19. aldar. Í máli alþýðunnar lifðu nokkur þeirra eitthvað fram á 20. öld, jafnvel fram

¹⁶Áhugavert hefði verið að skoða fleiri texta til að skerpa myndina enn frekar; til dæmis hefur RM fáein dæmi um *an-orð* úr leikritum Matthíasar Jochumssonar: *annamma* (MJLeik, 448), *anstalt* (MJLeik, 329), *antigna* (MJLeik, 520 – einnig í bréfi Matthíasar til Hannesar Hafsteins, MJBrHH, 66) – og vekur það grunsemdir um að fleira slíkt kynni að finnast í verkum hans ef vel væri að gáð.

yfir miðja öldina eins og dæmin í Talmálssafni OH sýna, en trúlega eru þau dáin út nú.¹⁷

Þegar *an-*orðin voru svo gott sem horfin úr málinu eignuðust sum þeirra þó svolítið eftirlíf í skáldritum 20. aldar, og er rétt að greina dálítið frá því. Skáldsagnahöfundar lögðu nefnilega stundum eitt og annað fornfálegt í munn gamals fólks eða notuðu slík orð til að færa sögusviðið eilítið aftar í tímann. Þannig frestuðu þeir dauða nokkurra af orðunum um fáeina áratugi þó að það „líf“ sem þau eignuðust þannig hafi aldrei verið annað en gálgafræstur.

Árið 1933 kom út bók Guðmundar G. Hagalín, *Kristrún í Hamravík*. Þeir vita sem lesið hafa þessa bók að málfar á henni er mjög sérstakt og sérkennilegt, og hafa margir á það bent. Guðni Jónsson skrifaði fyrsta ritdóminn um bókina árið 1933 og segir:

Því fer fjarri, að málið sje alstaðar hreint. Margt er um út-
lend orð að uppruna til, eins og alþýðumálið er líka auðugt
af þeim. – Fram hjá slíkum orðum hafa flestir rithöfundar
gengið og sett sín orð í staðinn. En Guðmundur hefir lát-
ið alt slíkt halda sjer og má því telja þetta með einkennum
þessa alþýðustíls.

(Guðni Jónsson 1933:6)

Þess má geta að Matthías Johannessen hefur skrifað greinargóða ritgerð um *Kristrúnu í Hamravík* (Matthías Johannessen 1985). Þar fjallar hann meðal annars um málfar bókarinnar og gerir grein bæði fyrir tökuorðum og sérvestfirskum orðum sem í henni er að finna.

Rithöfundar sem skreyttu verk sín með sjaldgæfum orðum og tökuorðum þekktu án efa þess kyns orð úr eldri ritum eða í munn gamals fólks. Víst er einnig að Hagalín var djarfari en flestir samtímamenn hans í því að brjóta gegn óskráðum reglum málhreinsunarstefnunnar sem ríkt hafði allt frá tímum Sveinbjarnar Egilssonar, að

¹⁷Ég hef spurst lauslega fyrir um orð af þessu tagi og hafa fæstir kannast við nokkur slík. Guðrún Þórðardóttir (f. 1936) tjáði mér þó í bréfi að hún þekkti orðin *anstaltir* 'umstang, vesen, fyrirhöfn, stúss' og *anstendugur* 'sómasamlegur, siðsamlegur', en ekki úr eigin máli heldur úr máli ömmu sinnar (f. 1875) og móður (f. 1901), og a.m.k. tvær konur (f. 1930 og 1934) og einn karl (f. 1933), sem hún ræddi við, mundu þessi orð vel. Hún telur að þau hafi verið algeng í daglegu máli Reykvíkinga af eldri kynslóðinni þegar hún var að alast upp en minnst þess þó ekki að faðir hennar hafi notað orðin, en hann var úr sveit, háskólamenntaður og líklega málhreinsunarsinni, segir hún.

segja má. Bókmenntagagnrýnandinn Erlendur Jónsson telur, í grein um *Kristrúnu í Hamravík*, að Hagalín hafi orðið „einna fyrstur íslenzkra rithöfunda til að brjótast undan oki málvöndunarstefnunnar“ (Erlendur Jónsson 1966:10). Fróðlegt er að lesa orð Guðmundar G. Hagalíns sjálfs í inngangi að útgáfu *Kristrúnar í Hamravík* árið 1966, en þar segir hann:

Pá er ég svo fór að skrifa sögur ... fann ég ríka hvöt hjá mér til að ganga lengra í því að nota daglegt mál í samtölum og ýmis alþýðleg orð og orðatiltæki heldur en mér eldri íslenzkir rithöfundar, en fylgja aftur á móti hinni almennu málhreinsunarstefnu í öllu, sem ekki væri talað fyrir munn sögupersónanna.

(Guðmundur G. Hagalín 1966:27)

Um þau ‘alþýðlegu orð og orðatiltæki’ sem Hagalín notar í *Kristrúnu í Hamravík* segir hann að mikinn meginhluta þeirra hafi hann heyrt vestra og lætur þess einnig getið að Þórleifur Bjarnason rithöfundur hafi „heyrt þau flestöll í bernsku norður á Hornströndum, og er hann þó maður 10 árum yngri en ég“ (bls. 29). Enn fremur viti hann til þess að margt þeirra hafi verið til víða um land og vitnar um það til dr. Stefáns Einarssonar málfræðings sem þekkti mörg þeirra úr Breiðdal eystra.

Meðal sérkennilegra orða í sögum Hagalíns eru einmitt fáein *an-*orð. Í RM eru dæmi um þessi:

- (6) *angefa* (GHagalKH, 14)
- anleiðning* (GHagalKH, 180, GHagalHam, 75)
- anordning* (GHagalKon, 155)
- anstalt* (GHagalKH, 19, 27 og 137, GHagalStV II, 171, GHagalHam, 44)
- anstíga* (GHagalKon, 104)
- antaka* (GHagalKon, 346, GHagalMaríum, 93, GHagalHam, 74)
- antigna* (GHagalMaríum, 49, GHagalHam, 142 og 154)

Nánari leit í sögunni af *Kristrúnu í Hamravík* leiddi að auki í ljós sögnina *anstalta* (1966:101) og ekki kæmi á óvart að fleira slíkt leyndist í öðrum sögum Hagalíns.

En fleiri skáld en Guðmundur Hagalín lengdu líf *an-*orða og notuðu í ritverkum sínum. Halldór Laxness var líka þekktur fyrir sérstakt málfar og óvenjulegt en í RM eru dæmi úr ritum hans um þessi orð:

- (7) *angefa* (HKLSalka, 184, HKLHeimsl I, 34, HKLGuðsg, 76)
anleiðing (HKLSalka, 81, HKLBrekk, 62, HKLKristn, 237)
anstalt (HKLSalka, 17)
antaka (HKLPar, 31)
antigna (HKLSjfolk, 213, 270, HKLHeimsl II, 199, HKLÍsl, 166)

Aðrir 20. aldar rithöfundar voru tæpast jafn-djarftækir og Hagalín og Laxness en nokkrir skreyttu þó verk sín með orðum af þessu tagi þó í minna mæli væri. Í RM eru dæmi úr ritum eftirfarandi rithöfunda:

- (8) Björn J. Blöndal: *anstalt* (BjBlöndÖrl, 67)
 Guðmundur Daníelsson: *anstalt* (GDanBolafI II, 189, GDanJörð, 228)
 Guðmundur Kamban: *anstalt* (GKambSkálh II, 105)
 Jóhannes út Kötllum: *antigna* (JóhKötlSigl, 158)
 Jón Björnsson: *anstalt*, *annamma* (JBjörnMátt, 323; JBjörnJómf, 212)
 Kristmann Guðmundsson: *angefa* (KristmGStutt, 215)
 Stefán Júlíusson: *antigna* (StJúlSól, 87)
 Torfhildur Þ. Hólm: *anstalt* (THJA II, 189)
 Þórleifur Bjarnason: *angefa*, *anstalta* (ÞórlBTröllið, 175; ÞórlBTröllið, 175)

Vafalaust er víðar að finna orð af þessu tagi í skáldsögum en hér verður látið nægja að skoða til viðbótar þær 20. aldar skáldsögur og smásögur eftir Jón Trausta, Torfhildi Hólm og Þorgils gjallanda sem eru í safni Netútgáfunnar. Leitað var í þeim að orðum sem hefjast á *an-* en jafnframt athugað hvort fyrir kæmu orðin *brúka*, *blífa* og *ske* eða einhver samsetning eða afleiðsla með þeim orðstofnum, svo og orð sem hefjast á *be-*; var þetta gert til að fá einhverja hugmynd um það hversu bundnir höfundar hefðu verið af kröfum málhreinsunar en sem vel er kunnugt voru orð af þessum toga meðal helstu skotsþóna málhreinsunarstefnunnar. Niðurstaðan varð sú að engin *an-*orð fundust

í 8 skáldsögum og 21 smásögu. Ekki fundust þar heldur dæmi um *be-orð* né sögnina *blífa*, en nokkur dæmi um *brúka* og samsetningar, svo og um *kannski*, *kannske* og *máske*, og örfá dæmi um *ske*.¹⁸ Nefna má að smásagan *Sýður á keipum* eftir Jón Trausta ber undirtítilinn „Saga frá byrjun 17. aldar“ og *Söngva-Borga* undirtítilinn „Saga frá fyrri hluta 16. aldar“ og hafa báðar að geyma talsvert af samtölum en höfundur hefur ekki farið þá leið að leggja sögupersónum sínum orðfæri sögu-tímans í munn, a.m.k. ekki orð af erlendum uppruna.

Eftirtektarvert er að *an-orð* í skáldsögum 20. aldar rithöfunda koma einna helst fyrir í sögum sem gerast í þeirra eigin samtíma eða skömmu fyrir hann. Höfundarnir virðast hafa litið svo á að þeir væru að sýna málfar gamals fólks á þeirra tíð en leggja orðin síður í munn fólks fyrr á öldum. Þetta segir sitt um stöðu orðanna í ungdæmi höfundanna (snemma á 20. öld).

Vöntun alls kyns ‘alþýðlegra’ orða af erlendum, einkum dönskum, uppruna í ritum margra 20. aldar höfunda segir að sumu leyti meira um afstöðu þeirra til íslenskrar málstefnu á fyrri hluta aldarinnar – og vald stefnunnar yfir penna þeirra – en um raunverulegt málfar sem þeir ólust upp við. Vissulega má sjá dálítið eftir þeim orðaforða sem við það komst aldrei á prent en í ljósi sögunnar er þetta vel skiljanlegt og gildir reyndar að nokkru leyti enn þann dag í dag.

5 Örlög orðanna

Spyrja mætti um tvennt: Hvers vegna bárust ekki fleiri orð af þessu tagi inn í málið, og hins vegar: Hvað veldur því svo að þessi orð hverfa?

Ekki er gott að gefa einhlítt svar við fyrri spurningunni. Hví urðu orðin ekki fleiri en raun ber vitni, og algengari? Tökuorð síðustu fimm hundruð ára eru mörg, fleiri en margir gera sér grein fyrir, og í fljótu bragði hefði mátt ætla að *an-orð* hefðu getað átt álíka auðvelda leið inn í málið og mörg önnur orð. Gott er að hafa eitthvað til samanburðar og þess vegna má geta þess að hátt í 300 tökuorð (nálega 130 orðstofnar, lauslega talið) með forliðum *be-* og *bí-* er að finna í söfnum OH. En

¹⁸Til samanburðar skal þess getið að engin dæmi um *blífa*, *brúka* og *ske* er að finna í verkum Jónasar Hallgrímssonar, Benedikts Gröndal, Gests Pálssonar og Stephans G. Stephanssonar sem getið var í kaflanum um verk frá 17.–19. öld nema eitt dæmi um *ske* hjá hinum síðastnefnda.

margt bendir til þess að með nokkrum undantekningum hafi *an*-orð í íslensku einkum verið bundin ritmáli embættismanna og lítt farið út fyrir þeirra hóp, jafnvel minna en *be*-orðin sem þó voru varla hvers manns eign. Líklega hefur notkun margra *an*-orðanna meira að segja verið enn þrengri; þau voru í eðli sínu framandorð, fremur glósur eða ívitnanir en eiginleg tökuorð,¹⁹ og skutu upp kollinum í máli embættismanna sem margir hverjir höfðu dvalist í Danmörku, skrifuðu sína texta með hliðsjón af dönskum textum eða voru í samstarfi við danska embættismenn og tóku upp orð eftir þeim.

Þess má geta að einnig í dönsku tilheyrðu þessi orð fyrst og fremst „det stivere skriftsprog“ að sögn málfræðingsins Peters Skautrup (Skautrup 1947:234). Skautrup hefur og bent á að í dönsku hafi forskeytið *an-* aldrei haft neitt skilgreint og einsleitt hlutverk og hafi aldrei verið skynjað sem eiginlegt orðmyndunaraðskeyti (s.st.). Í sumum tilfellum voru sjálf hugtökin, sem *an*-orðin tjáðu, tekin upp í heild sinni og þau höfðu þá engin tengsl við danskan orðaforða. Í öðrum var seinni hluti orðanna (aftan forskeytis) fyrir hendi í dönsku sem hluti sameiginlegs, germansks orðaforða og þá gátu tökuorðið og ósamsetta erfðarorðið stundum skipst á án þess að um merkingarmun væri að ræða. Takmarkaður dæmafjöldi *an*-orða í íslensku leyfir sjaldnast að þessi sama ályktun verði dregin um þau en þó eru fáein dæmi til um slíkt, svo sem sagnirnar *anfæra* („Brotastýll sendur til Kaupmhafnar, anfærdur til inntektar í sídasta reikningi“ Klp VIII, 211, 19f) og *antaka* („þessar bækur vill Biskupenn ecke antaka uppi Skulld kyrkiunnar“ Bps AII19 III, 113, 1752).

Ekki þarf samt að leita langt að einni ástæðu þess að orðin urðu ekki fleiri en raun ber vitni, og að þau nái t.d. ekki nema um 20% af fjölda *be*-orða sem bárust inn í málið á svipuðu tímabili. Hlutfallslega eru *an*-orð nefnilega miklu færri í dönsku, norsku og sænsku en orð með forskeytinu eða forliðnum *be-* í þessum málum og því er eðlilegt að færri orð með *an-* bærust inn í íslensku en þau fyrrnefndu. En báðir þessir orðahópar skera sig úr hinum innlenda orðaforða og voru því tiltölulega auðveldir viðureignar þegar að hreinsun málsins kom.

¹⁹Sbr. umfjöllun um hugtökin *tökuorð* og *framandorð* í Veturlíði Óskarsson 2003:95 (og tilvísanir þar).

Seinni spurningunni hefur þegar verið svarað; þarna var málhreinsunin að verki. Það kann að vísu að koma á óvart hversu rækileg þessi tiltekt í tungumálinu var en það er ekki innan markmiða þessarar ritgerðar að rýna nánar í þau öfl sem þar voru á ferð; látið verður nægja að slá fram þeirri fullyrðingu að sambærileg hreinsun myndi tæplega takast nú.

6 Lokaorð

Hér var greint frá afmörkuðum hópi tökuorða með forskeytinu *an-*, innreið þeirra í íslenska tungu og afdrifum. Norræn mál voru fremur fátæk að forskeytum og viðskeytum þegar áhrif lágþýsku hófust á 13. öld. Meðal annars þess vegna áttu orð með aðskeytum tiltölulega greiða leið inn í málin, og sum hinna erlendu aðskeyta urðu smám saman virk í innlendri orðmyndun í dönsku, norsku og sænsku. Orð af þessu tagi síast hægt og rólega inn í íslensku í aldanna rás; þau verða að vísu ekki mörg en þó er ein 60 *an*-orð og hátt í 300 orð með forliðum *be-* og *bí-* að finna í söfnum OH.

Með hliðsjón af því hversu tiltölulega mörg dæmi (um 250 talsins) eru skráð í RM um orð með *an-* og hversu algeng nokkur þeirra virðast hafa verið er athyglisvert að þessi hópur orða skyldi hverfa jafnrækilega og raun ber vitni. Við sjáum að vísu *an*-orðin berast inn í málið fram eftir 19. öld og allt fram á 20. öld en í lokin eru þau helst notuð í stílfræðilegum tilgangi.

Ljóst er að brotthvarf þessara orða er afleiðing málhreinsunarbaráttu 19.–20. aldar enda eru orðin tiltölulega auðþekkjanleg og því auðvelt að benda á þau til varnaðar. Hvers vegna orðin urðu ekki fleiri í íslensku í tímans rás er e.t.v. ekki jafn augljóst.

Heimildir

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Braunmüller, Kurt. 2000. Højtysk som 'naturlig' fortsættelse af den nedertyske sprogkontakt i Norden i 1500-tallet? Í: Ernst Håkon Jahr (ritstj.). *Språkkontakt – Innverknaden frå nedertysk på andre nordeuropeiska språk*. Skrift nr. 2 frá prosjektet Språkhistoriske prinsipp for lånord i nordiske språk, bls. 277–288. København: Nordisk ministerråd.
- Bréf I = *Bréf Gunnars Pálssonar*. 1984. I. Texti. Gunnar Sveinsson bjó til prentunar. Rit 26. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.

- Bréf II = *Bréf Gunnars Pálssonar*. 1997. II. Athugasemdir og skýringar. Gunnar Sveinson bjó til prentunar. Rit 43. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- DN = *Diplomatarium Norvegiæum. Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen 1–22. 1847–1992*. Christiania, Bergen, Oslo.
- Dollinger, Philippe. 1981. *Die Hanse*. 3., überarb. Auflage. Stuttgart: Kröner.
- Donsk-føroysk orðabók*. 1995. Ritstjórar: H.P. Petersen og M. Staksberg. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Erlendur Jónsson. 1966. Hagalín fyrr og nú. *Morgunblaðið* 16. desember, bls. 10.
- Føroysk orðabók*. 1998. Ritstjórar: J.H.W. Poulsen, M. Simonsen, J. í L. Jacobsen, A. Johansen og Z.S. Hansen. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Guðmundur Finnbogason. 1928. Hreint mál. *Skírnir* 102:145–155.
- Guðmundur G. Hagalín. 1966. *Kristrún í Hamravík. Sögukorn um þá gömlu góðu konu*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Guðni Jónsson. 1933. Sigrún í Hamravík. Sögukorn um þá gömlu, góðu konu. *Morgunblaðið* 8. desember, bls. 6.
- Guðrún Kvaran. 2000. Hochdeutscher Einfluss auf das Isländische nach der Reformationszeit. Í: Hans-Peter Naumann og Silvia Müller (ritstj.). *Hochdeutsch in Skandinavien. Internationales Symposium, Zürich, 14.–16. Mai 1998*. Beiträge zur Nordischen Philologie 28, bls. 167–181. Tübingen og Basel: A. Franke Verlag.
- Guðrún Kvaran. 2002. Auðnæm er ill danska. Fyrirlestur haldinn í málstofu málfræðinga föstudaginn 22. mars 2002. Vefslóð: http://www.visindavefur.hi.is/malstofa_g-k.html.
- Gunnar Pálsson. [1782] 1982. *Ljtid Wngt Støfunar Barn*. Formáli eftir Gunnar Sveinson. Íslenzk rit í frumgerð IV. Reykjavík: Iðunn.
- Haugen, Einar. 1976. *The Scandinavian Languages. An Introduction to their History*. London: Faber and Faber.
- Islandske Annaler indtil 1578*. 1888. Udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond ved Dr. Gustav Storm. Christiania: Grøndahl & Søns Bogtrykkeri.
- Jahr, Ernst Hákon (ritstj.). 2000. *Språkkontakt – Innverknaden frá nedertysk på andre nord-europeiska språk*. Skrift nr. 2 frá prosjektet Språkhistoriske prinsipp for lånord i nordiske språk. København: Nordisk ministerråd.
- Jóhann Þórðarson. [1720] 1920. Brot úr líkræðu yfir Jóni biskupi Vídalín. Með athugasemdum eftir Hannes Þorsteinsson skjalavörð. *Prestafélagsritið – Tímarit fyrir kristindóms- og kirkjumál* 2:43–50.
- Jón Helgason. 1929. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*. Safn fræðafjelsags 7. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag.
- Jón Ólafsson úr Grunnavík. 1996. *Hagþenkir, JS 83 fol*. Þórunn Sigurðardóttir sá um útgáfuna og ritaði innangang. Reykjavík: Góðvinir Grunnavíkur-Jóns og Hagþenkir, félag höfunda fræðslurita og kennslugagna.
- Jón Ólafsson úr Grunnavík. 1998. Animadversiones aliquot & paulo fusior præsensis materiæ explanato. Hugleiðingar um sótt og dauða íslenskunnar. Birt hafa Gunnlaugur Ingólfsson og Svavar Sigmundsson. *Gripla* 10:137–154.
- Jón Þorkelsson Vídalín. [1718] 1995. *Vídalínspostilla. Hússpostilla eður einfaldar predikanir yfir öll hátíða- og sunnudagaguðspjöll árið um kring*. Gunnar Kristjánsson og Mörður Árnason sáu um útgáfuna. Reykjavík: Mál og menning, Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands.

- Kalkar, Otto. 1881–1918. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300–1700)* 1–5. København: Carlsbergfondet.
- Krogmann, Willy. 1970. *Altsächsisch und Mittelniederdeutsch*. Í: Ludwig Erich Schmitt (ritstj.). *Kurzer Grundriß der germanischen Philologie bis 1500*. Band 1, Sprachgeschichte, bls. 211–252. Berlin: De Gruyter.
- Lbs. 95 8°. (Dagbækur Steingríms Jónssonar 1790–1795 á vísitásiuferðum með Hannesi biskupi Finnssyni.)
- Lexicon Islandicum*. [1683] 1999. Orðabók Guðmundar Andréssonar. Ný útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda 4. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Magnús Ketilsson. [1802] 1948. *Stiftamtmennt og amtmenn á Íslandi 1750 til 1800*. Þorkell Jóhannesson bjó til prentunar. Sögurit 23. Reykjavík: Sögufélag.
- Matthías Johannessen. 1985. Stríðið við herrann og höfuðskepnarnar. Um Guðmund Gíslason Hagalín. Í: Matthías Johannessen. *Bókmenntaþættir*, bls. 87–151. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Moberg, Lena. 1989. *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 58. Uppsala.
- Netútgáfan. Vefslóð: <http://www.snerpa.is/net/>.
- Nielsen, Niels Åge. 1989. *Dansk Etymologisk Ordbog. Ordenes Historie*. (4. útg.). København: Gyldendal.
- Nucleus Latinitatis* ... [1738] 1994. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sáu um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda 3. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog* 1–28. 1918–1956. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
- OH = Orðabók Háskóla Íslands. Söfn.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog* 1–. 1995–. København: Den arnamagnæanske Kommission.
- Orðabók Jóns Ólafssonar úr Grunnavík. Orðaskrá. Vefslóð:
http://www.lexis.hi.is/JOL_skra.htm.
- Passíusálmar. Orðstöðulykill. Vefslóð:
<http://www.lexis.hi.is/orallyklar/salmar/salmar.htm>.
- RM = Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans.
- Schiller, Karl og August Lübben. 1875–1881. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* 1–6. Münster og Bremen: Kühtmann.
- Seip, Didrik Arup. 1934. Om vilkårene for nedertyskens innflytelse på nordisk. Í: Didrik Arup Seip. *Studier i norsk språkhistorie*, bls. 27–31. Oslo: Aschehoug.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík: Den danske og islandske Statskasse.
- Simonsen, Marjun Arge. 2002. Orð við fremmandum atskoytum í færoyiskum orðabókum. *Fróðskaparrit* 50:77–91.
- Skautrup, Peter. 1947, 1953. *Det danske sprogs historie*. II, III. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.
- Söderwall, K.F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* 1–2. Lund: Berlingska.
- Söderwall, K.F., W. Åkerlund, K.G. Ljunggren og E. Wessén. 1925–1973. *Ordbok över svenska medeltids-språket. Supplement*. Lund: Berlingska.

Veturlíði Óskarsson. 1997. Sem lágvært bárugjálfur við Íslands strönd. Um tökuorð af miðlægþýskum uppruna í íslensku. Í: Úlfar Bragason (ritstj.). *Íslensk málsaga og textafræði*, bls. 132–143. Rit Stofnunar Sigurðar Nordals 3. Reykjavík.

Veturlíði Óskarsson. 2003. *Middelnedertyske låneord i islandsk diplomsprog frem til år 1500*. Bibliotheca Arnarnagnæana 43. København: C.A. Reitzels Forlag.

Westergård-Nielsen, Chr. 1946. *Låneordene i det 16. århundredes trykte islandske litteratur*. Bibliotheca Arnarnagnæana 6. København: Ejnar Munksgaard.

Abstract

This paper gives an overview of the history of the German prefix *an-* in Icelandic. One isolated example (*annáma*) shows up in a text from the middle of the 16th century, but judged by preserved texts, words of this type were not borrowed until after 1600. Around 60 *an-*words are to be found in the collection of Orðabók Háskólans (Institute of Lexicography) from ca. 1600 to the middle of the 20th century. Many of them are very rare, around 60% appearing only once or twice. Most of the words seem to be borrowed in the 18th and 19th centuries, but very few struck roots in the language, and the prefix has never been productive and has never been used in word formation in Icelandic. As a result of the language purism of the 19th and 20th centuries, most of the *an-*words disappeared together with many other loanwords of Danish-German origin, and literally none exist to-day.

Keywords:

loanwords, German influence, Danish influence, prefixes, language policy

Lykilorð:

tökuorð, þýsk áhrif, dönsk áhrif, forskeyti, málstefna

Veturlíði G. Óskarsson
Kennaraháskóla Íslands
v/Stakkahlíð
IS-105 Reykjavík
veturosk@khi.is